

A Százdi alapítólevél nyelv- és névtörténeti forrásértékéről*

1. A nyelvtörténeti kutatásokban a 11–13. századi források a honfoglalás utáni évszázadok magyar nyelvének megismerése szempontjából különösen nagy jelentőségűek. E szórványemlékek magyar nyelvű anyaga persze a nyelv történetének csak bizonyos területén nyújthat alapvető fogódzókat: a szótörténeten túlmenően főképpen a történeti hangtan és a helyesírás-történet, valamint a történeti morfológia, illetve más oldalról a személy- és helynévtörténet terén adhat jelentős útbaigazítást a szakemberek számára. Mindezek mellett a legkorábbi nyelvemlékek más történeti tárgyú diszciplínák, elsősorban a történettudomány számára is fontos információval szolgálnak, hiszen tanulmányozásukkal a nyelv használóinak életéről, műveltségéről is képet kaphatunk, ezáltal pedig a magyarság korabeli történetéről való ismereteink szintén gyarapodnak (TÓTH V. 2001: 11; HOFFMANN 2007a: 61–62, 2014: 216).

Az utóbbi évtizedben nagy lendületet vett a 11. századi nyelvemlékek részletes, új módszerekkel történő nyelvtörténeti szempontú feltárása, valamint a korábban már feldolgozott források újraértékelése. A legrégebb hiteles és egykorú eredetiben fennmaradt oklevél, az 1055. évi Tihanyi alapítólevél szórványainak névtani, névelméleti megalapozottságú névrendszertani-tipológiai szemléletű elemzését HOFFMANN ISTVÁN önálló monográfiában végezte el (2010). A Tihanyi alapítólevelet SZENTGYÖRGYI RUDOLF is igen nagy részletességgel, interdiszciplináris megközelítéssel vizsgálta (2010a, 2010b, 2011, 2012, de főképpen 2014). A helynév-rekonstrukció eljárását (HOFFMANN 2010: 14–15, 220) követve magam az 1055. évi alapítólevélhez szorosan kötődő 1211. évi Tihanyi összeírást és annak helynévi szórványait dolgoztam fel (KOVÁCS 2015). Az 1075-ben keletkezett, de interpolált másolatban ránk maradt garamszentbenedeki apátság alapítólevelét SZŐKE MELINDA vizsgálta nagy alaposággal, valamint erre a nyelvemlékre támaszkodva dolgozta ki a bizonytalan kronológiai státuszú (másolatban ránk maradt, illetve hamisított) oklevelek feltárásának lehetséges metodológiáját (2015). PÓCZOS RITA a pécsi püspökség sokszoros átiratban fennmaradt alapítólevelének (1009/+1205–1235/1343e./1350/1404) két szórványát tanulmányozta (2015), PELCZÉDER KATALIN pedig az 1086-os Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértékéhez fűzött hasznos megjegyzéseket (2015). Ehhez a láthatóan egyre izmosodó kutatási irányvonalhoz kívánok kapcsolódni azzal, hogy a 11. század egyik fontos, de a nyelvtörténeti kutatás által ez idáig mellőzött nyelvemlékének, a százdi apátság alapító oklevelének a részletes analizisét végzem el. E munka első részfeladataként tanulmányomban az oklevél nyelvtörténeti forrásértékét elemzem.

2. A százdi apátság és alapító oklevele a szakirodalomban igen kevés figyelmet kapott. Elsőként a 18. században PRAY GYÖRGY tett említést az 1067-es alapítólevélről, annak záradékából idézve ANTONIO GANOCZYVAL szemben bizonyította, hogy Béla herceget nem a *pius*, hanem a *magnus* jelzővel illették (1777: 66–67, vö. FOLTIN 1883: 14). A százdi apátságról is csupán annyit állapított meg, hogy Salamon uralkodása idején Péter ispán

* Készült az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében.

alapította (PRAY 1777: 66). Nem sokkal később PRAYt idézve KATONA ISTVÁN is megemlégett munkájában a Péter alapította százdi apátságot, megállapítva, hogy nagy nehézségbe ütközik egykori helyének a meghatározása (1779: 221–223). PRAY és KATONA nyomán FUXHOFFER DAMIAN a bencés monostorok számbavétele során a százdi apátságról (annak 1067-ben történt alapításáról) is szólt, de újabb adattal sem az apátságról, sem annak alapítóleveléről nem szolgált (1858: 215). IOSEPHUS PODHRADCZKY volt az első, aki megkísérelte helyhez kötni a monostort (1838: 147–148). Véleménye szerint mivel az alapító Péter ispán fia a királyt a Tisza körüli hadjáratban vendégül látta, lakása csakis a Tiszán innen lehetett, tehát az apátságnak is itt, *Jász Apáti* földjén kellett állnia (vö. PODHRADCZKY 1838: 147).

A 19. században nemcsak a monostor, hanem az oklevél ügye is megjelent a kutatásokban. Ebből a szempontból is fontos megemlétenünk JERNEY JÁNOST, aki nyelv- és történettudományi szempontból tanulmányozta a Százdi alapítólevelet (1854: 161–172). JERNEY Czech János országos pénzügyi főtanácsos eredeti okmányokból másolt gazdag gyűjteménye alapján dolgozta fel a 11–13. századi hely- és személynéveket. 350 szócikkből álló függelékébe a Százdi alapítólevél helynevei is bekerültek 1072 körüli dátummal. Czech gyűjteményére támaszkodott WENZEL GUSZTÁV is akkor, amikor elkészítette az 1067. évi Százdi alapítólevél első kiadását (ÁÚO. 1: 24–27), valamint az 1267-es megerősítő oklevél rövid, ám hiányos kivonatát (ÁÚO. 3: 155–156). FOLTIN JÁNOS egri főegyházmegyei alesperes, plébános a „zázty-i apátságról” írt monográfiájában WENZEL nyomán, annak egyes hibáit javítva közölte az alapítólevél szövegét, illetve az 1267. évi oklevél teljes bevezetőjét (1883: 20–25). FOLTIN munkájában egyébiránt 13 fejezetben foglalkozott a százdi monostor alapításával, birtokaival, valamint az alapítólevéllel, annak keletkezési körülményeivel és helyneveivel (1883). Az oklevél kritikai kiadására azonban csak jóval később, GYÖRFFY GYÖRGYnek köszönhetően került sor (DHA. 1: 182–185); magam is e szöveggel dolgozom. Az alapítólevél magyar fordítását 1986-ban TÓTH PÉTER készítette el (1986: 5–9), majd 2006-ban megjelent PITI FERENC bevezetővel és jegyzetekkel ellátott fordítása is (2006: 35–41). A 20. században elsősorban a történészek említették meg munkáikban az 1067. évi oklevelet mint magánoklevelet, valamint ennek kapcsán foglalkoztak a magánjogi írásbeliséggel, a világi magánbirtokokkal és a magán kegyúri joggal (vö. KOLLÁNYI 1906: 42–43; PRT. 12: 364–365; SZENTPÉTERY 1923: 8, 1930: 44; SZILÁGYI 1940–1941: 166; GYÖRFFY 1958: 50, 1972: 310; VÁCZY 1958: 315; LEDERER 1959: 38–39, 72, 82; KUMOROVITZ 1963: 3–5; CSORBA 1986: 10–12).

3. A százdi apátság alapítólevele a 11. század egyik legrejtélyesebb forrása mind a keletkezését és hitelességét, mind pedig az apátság birtokainak lokalizálását tekintve. Már a 19. században, FOLTIN JÁNOS is utalt az oklevél feldolgozásának nehézségére: „az oklevél kora ingatag, kezdetleges s keveset mondó irmodorának jellegét mindenben magán viselvén, elbeszélésében gyakran homályos s kétséget támasztó, az idő, hely és személyek meghatározásában pedig egész az érthetlenségig felületes” (1883: 10). Munkájában ugyanakkor az alapítólevél fontosságát is hangsúlyozta: „az oklevél a XI. század második felében egy oly apátság keletkezéséről és létezéséről értesít bennünket, melyről eddig jó formán mitsem tudtunk, melyről pedig éppen keletkezési idejét tekintve jogosan feltételezhetjük, hogy azon kor küzdelmeiben fontos tényezőkép szerepelt, hogy különösen a kereszténységnek, a pogányság részéről még mindig fel-felidézett harcaiban egyik

erős támasza volt” (FOLTIN 1883: 9–10). Mivel az alapítólevél év szerinti kelte nincs a forrásban rögzítve, a történészek a szövegben szereplő Salamon király, Géza és László hercegek neveinek együttes említése miatt – mivel ők a *Chronica Hungarorum* szerint csak 1064–1071 között járhattak el együtt – az oklevél kiadását az 1067-es évre teszik (vö. KATONA 1779: 222, DHA. 1: 182). 1067 körül alapíthatta tehát Százdon a Szűz Máriáról elnevezett bencés monostort Péter ispán (vö. PRT. 12: 364; BOROVSZKY é. n. 331, 405; CSORBA 1986: 10; Gy. 1: 804).

Kutatóink igen sokat foglalkoztak az alapító, Péter ispán személyével, és véleményük eltér abban a tekintetben, hogy melyik nemzetségből való lehetett. BOROVSZKY SAMU például a Gútkeled nemzetségből származtatta (vö. BOROVSZKY é. n. 405, 410–411), de a legmeggyőzőbbnek és ezért a leginkább elfogadottnak az Aba nemzetségből való származtatás tűnik (vö. FOLTIN 1883: 33–38, CSORBA 1986: 11–12, Gy. 1: 804, KMTLex. 620, PITI 2006: 35). FOLTIN JÁNOS az Aba nemzetség egykori birtokviszonyait és a kegyúri jog gyakorlatát tekintve tartotta Pétert Aba nembelinek, rámutatva, hogy 1267-ben az alapítólevelet átírató Püed ispán, az alapító kései leszármazottja Aba nemzetségbeli volt; sőt FOLTIN az oklevél szövegére támaszkodva egyenesen Aba Sámuel testvérét gyanította a személyében (1883: 38–39). Azt, hogy FOLTIN véleménye nem megalapozatlan, az oklevél szövege tanúsítja: az 1067. évi alapítólevélben ugyanis Péter maga mondja, hogy „nos tres germani predia possidebamus, quorum terciam partem, que contingebat, monasterio in omnibus dedi eidem” (DHA. 1: 183), magyar fordításban: „mi hárman, testvérek, prédiúmkokat birtokoltunk, s ezek harmadát, amik engem illettek, mindenben e monostornak adtam” (PITI 2006: 36).

3.1. Az 1067-ben alapított százdi apátságról igen keveset tudunk. Már az is kérdéses, hogy hol állhatott. Mivel az apátság nagyobb birtokai a Tisza felső folyása mentén feküdtek, a monostor helyét kutatóink a Tisza mellé helyezték (vö. RÁCZ K. 1883: 102). A szakirodalomban azonban többféle elképzelés merült fel *Szá(s)z(d)* lokalizációját illetően. FOLTIN JÁNOS Szabolcs vármegyébe, Nagyhalász községbe helyezte (1883: 12), s Péter ispánt – mivel az alapító oklevelében maga is kétszer említi a szabolcsi várat – Szabolcs vármegye főispánjának tekintette (1883: 43).

CSÁNKI DEZSŐ FOLTIN elgondolását tévesnek tartotta: véleménye szerint az egykori monostor a hely későbbi előfordulásait (1368, 1400: *Zazdmonostora*, 1404: *Zaz Monostora*) is figyelembe véve Borsod megyében keresendő, és föltehetően a Csát melletti Szászd pusztával azonosítható (Cs. 1: 179). CSÁNKI megállapítását fogadta el PAULER GYULA is (1893: 177), de szintén e helyre lokalizálta az apátságot SÖRÖS PONGRÁCZ (PRT. 12: 364) és GYÖRFFY GYÖRGY (Gy. 1: 805) is. PESTY FRIGYES 19. századi helynévgyűjtései ugyan csak ezt az elképzelést támogatják. Tiszakeszi községből gyűjtött helynevekből, valamint a gyűjtés során feltett kérdésekre adott válaszokból ugyanis kiderül, hogy Tiszakeszi három falu: Szászd, Ders és Nagyfalú egyesüléséből alakult, „s – innen van hogy a’ község belső része most is Nagy falu néven említettik a’ nép által – a’ többi két nevezet is még most is él de ezen neveken jelenleg a’ határ bizonyos részei nevezetnek” (PESTY 1988: 422). A térképmelléklet pedig világosan mutatja, hogy a Mezőcsáttól délkeletre fekvő területről van szó. RÁCZ ANITA Szá(s)zdit szintén Mezőcsáttal szomszédos településnek tartja, s megjegyzi, hogy „ENGEL térképének adatközlése szerint pedig emléket a mai Tiszakeszi mellett Ny-ra a Szászd helynév őrzí” (RÁCZ A. 2011: 154). Ez a Csáttól délkeletre fekvő

nagy kiterjedésű terület megtalálható a 18–19. századi térképeken is: 1782–1785: *Pusztaszaszt, Pusztaszaszt* (EKFT.), 1806: *Százd* (LIPSZKY), 1819–1869: *Szászd halom* (MKFT.).

Egy harmadik elképzelés szerint a százdai monostor ugyan Borsod megyében lehetett, de inkább a Tiszakeszitől délre fekvő, a Tisza holtága által övezett Százdai-szigeten állhatott (vö. PETROVAY 1881: 704, VÉGH 1903: 70, BOROVSKY 1909: 21, CSORBA 1986: 10, F. ROMHÁNYI 2000: 60).¹ E hely későbbi térképeken is feltűnik: 1782–1785: *Szasd* (EKFT.), és talán ide vehetjük a harmadik katonai felmérés térképén (HKFT.) említett *Szárdi-sziget*-et is, ha abban a *Szárdi-sziget* névforma elírását gyaníthatjuk (vö. Gy. 1: 805).

A régészeti kutatások szintén ezt az elgondolást erősítik. Először az 1930-as években, majd pedig 1965-ben a Tiszakeszitől mintegy két kilométerre délre, a gát és a Tisza közt lévő emelkedésen, az úgynevezett Százdai-szigeten végzett ásatások ugyanis középkori épületek, templom és temető maradványait mutatták ki. Régészeink véleménye szerint „ezzel az ásatással sikerült végleg tisztázni a százdai apátság helyének kérdését” (KEMENCZEI – K. VÉGH: 1966: 406, vö. KMTLex. 620). Mivel azonban a Dél-Borsodban található (Mező)Csát és Tiszakeszi szomszédos települések, és csupán mintegy 8 km távolság van közöttük, igen nehéz eldönteni, hogy hol is fekehetett valójában *Szá(s)z(d)* és az ott 1067-ben alapított apátság: Mezőcsáttól délkeletre, valamint Tiszakeszitől nyugatra, azaz a két település között; vagy esetleg Tiszakeszitől délre, a Tisza holtága által övezett területen. Valószínűleg nincs kibékíthetetlen ellentét a két lehetőség között, és inkább arról lehet szó, hogy az egykori település meglehetősen nagy kiterjedésű lehetett, s északi határa Csát és Tiszakeszi között húzódott, a déli határa pedig elérte egészen Ároktő település határára.

Összességében mindez tehát azt jelenti, hogy a fentiekben említett helynevek alapján *Szá(s)z(d)* falu kiterjedése nagy vonalakban megállapítható, a monostorépület helye azonban kevésbé tűnik bizonyítottnak. A monostor valószínűleg a nagy kiterjedésű falu központjától távolabb fekehetett, a korai bencés monostorok többsége ugyanis folyók közelében (például a Maros völgyében, a Duna, a Tisza, illetve a Körös közelében) és lakott helyektől távolabb jött létre (vö. KOSZTA 2000: 52). A régészeti ásatások alapján a százdai apátságot a település déli határában, a Tisza holtága által övezett területen kell keresnünk. Emellett ugyanakkor esetleg felvehető az is – bár a százdai apátság építészeti jellegét nem ismerjük –, hogy a monostor a második katonai felmérés térképén a Csát és Tiszakeszi között lévő, *Szászd halom*-nak nevezett területen állhatott. Az erődszerűen felépített bencés monostorok ugyanis védelmi funkciót is betöltve hozzájárultak „építettöik hatalmi pozícióinak biztosításához” (KOSZTA 2000: 53–54), s ez különösen igaz az egyébként várrakkal kevésbé bővelkedő alföldi tájakon. Mindezekről azonban csak egy tüzetes régészeti feltárás alapján alkothatnánk biztosabb véleményt.

A százdai apátság helyét tehát Dél-Borsodban kell keresnünk, a birtokai azonban több vármegye területére terjedtek ki (vö. FOLTIN 1883: 73; BOROVSKY é. n. 331, 405; CSORBA 1986: 11); így például az egykori Borsodra (pl. 1067/1267: *Scenholm*, DHA. 1: 183; a mai *Szihalom* település Heves megyében, vö. CSORBA 1986: 11, PITI 2006: 36), Zemp-lénre (pl. 1067/1267: *Bekech, Ceda*, DHA. 1: 184, vö. GYÖRFFY 1958: 50, CSORBA 1986: 11, PITI 2006: 36), Pestre (pl. 1067/1267: *Chabarakusa, Gubach*, DHA. 1: 185, vö. FOLTIN 1883: 125–126, CSORBA 1986: 11, PITI 2006: 40). A birtokok többsége azonban

¹ Ezen elképzelések mellett – ám mindenféle bizonyító érvet nélkülözve – felvetődött még a hely Pest és Heves megye határára, valamint Arad vármegyébe történő lokalizációja is (vö. RÁCZ K. 1883: 102).

valószínűleg Szabolcs vármegye területén feküdt: az oklevél magát Szabolcs várát kétszer is említi (1067/1267: *castri de Zobolchy, castro de Zobolchy*, DHA. 1: 184), de itt található még például *Wensellev, Wense, Damarad* (1067/1267, DHA. 1: 184) és *Prouod, Suruk, Zalda, Leweluky* (DHA. 1: 185) is. Egyes vélemények szerint (vö. FOLTIN 1883: 73, BOROVSZKY é. n. 405, CSORBA 1986: 11) Békés megyében talán szintén feküdtek egykori monostori birtokok.

Az alapítólevélben Péter ispán 22 kisebb-nagyobb birtokról rendelkezik. Egyes birtokok határát részletesen leírja (így jár el pl. *Scenholm, Scyrnyk, Chartybak*, terra *Wense* és *Macra* esetében; DHA. 1: 183, 184), míg másoknál nem olvashatunk részletes határleírást, csupán a birtok nevét említi meg (pl. *Prouod, Suruk, Zekeres, Chabarakusa* esetében ezt a megoldást követi; DHA. 1: 185). CSORBA CSABA megállapítása szerint a birtokok meglehetősen szórta, mintegy 200 km-es sugarú körön belül helyezkednek el, a többségben lévő, közel eső javak azonban egy 30 km-es sugarú kört írnak le (1986: 10–11). Ehhez azt is hozzá kell tennünk azonban, hogy a birtokok lokalizációja újabb ismereteink fényében, valamint a korszerű forrásközlések, illetve névtárak anyagát felhasználva jelentős felülvizsgálatra szorul. Egyes birtokok leírásánál azokat a kötelezettségeket is felsorolja az oklevél, amelyeket a birtokon letelepült családok az apátságnak teljesíteni tartoznak (vö. pl. „Adom *Szekeres* prédiomot is, benne a hozzám tartozó népet, akik kétszer szolgáljanak minden hónapban, és akárhová megy az apát, kísérik lovakon”, PITI 2006: 39).

Az oklevél 80 helynévi szórványt tartalmaz, amely 65 különböző hely megjelölésére szolgál. A szórványok között több olyan is van, amely azonos helyre vonatkozik: ilyen például a Tisza folyó hat alkalommal (hol magyarul, hol latinul) történő említése, de kétszer szerepel a Bodrog folyó neve is, valamint a szabolcsi vár és a százdi monostor megjelölése. Emellett találkozunk még Bihar vármegye latinosított *Byhoriensis* alakjával, továbbá a Duna latin nyelvű említéseivel (DHA. 1: 184).

A százdi monostor alapítás utáni története teljes homályban van (vö. PRT. 12: 366, CSORBA 1986: 11). Valószínűleg a tatárjárás idején (1241/1242) pusztulhatott el, s amikor 1267-ben Püed ispán átíratta az alapítólevelet – bizonyítva ezzel, hogy a birtok egykor az ösée volt –, már csak rom lehetett (vö. CSORBA 1986: 12, Gy. 1: 805, KMTLex. 620, F. ROMHÁNYI 2000: 60). A kolostort nem építtette újjá, de a falu a 14. századig még állhatott: 1368-ban és 1400-ban ugyanis említik *Zazdmonostora* néven. GYÖRFFY GYÖRGY ennek kapcsán arra mutatott rá, hogy „Százdmonostor csak nevében éledt újjá” (Gy. 1: 743). Egy későbbi forrásban, 1404-ben már nem is faluként, csupán birtokként szerepel (poss. *Zaz Monostora*, vö. Cs. 1: 179, PRT. 12: 365). Annak alapján azonban, hogy az 1267-es megerősítő oklevélben szó sem esik a romlásról, hanyatlásról, FOLTIN JÁNOS úgy vélte, hogy a 13. században az apátságnak még léteznie kellett, s majd csak a 14. század közepe táján semmisülhetett meg (1883: 164–165), ám feltevését igazolni nem tudta.

3.2. Az 1267-es átírásból ismert Százdi alapítólevél (1067/1267) interpolált, azaz utólagos részekkel kiegészített oklevélnek tekinthető. Az ilyen, bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek nyelvtörténeti hasznosításának fontosságát (különösen a forrásszegény 11. századra vonatkozóan) SZŐKE MELINDA hangsúlyozta, aki a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének vizsgálata során dolgozott ki e nyelvemlékcsoportha egy új módszertani keretet (2015). Véleménye szerint ezen oklevelek vizsgálata során szem előtt kell tartanunk az iratok elsődleges keletkezési céljait, keletkezési körülményeit, azaz számolnunk kell azzal, hogy „a hamis és interpolált oklevelek minden bizonnyal a hitelesség

látszatát kívánták kelteni, ennek megfelelően a lejegyzőik az oklevél szövegét a hamisított kor nyelvi arculatához igyekeztek igazítani. Másrészt azonban az oklevélírók nem tudták maradéktalanul függetleníteni magukat saját koruk nyelvi jellegzetességeitől sem, ebből kifolyólag pedig ezen iratok – bizonyos keretek között – a hamisítás korának nyelvi vizsgálatára is lehetőséget nyújtanak.” (SZŐKE 2015: 22.) A kronológiai rétegek elkülönítésével tehát az interpolált oklevelek is a nyelvészeti kutatások fontos és bizonyos tekintetben „hiteles” forrásainak tekinthetők (vö. SZŐKE 2015: 22). Ezek alapján úgy vélem, hogy érdemes a szintén korai és ezért különösen értékes Százdi alapítólevelet, annak névanyagát a kidolgozott új módszerek segítségével alaposabb elemzésnek alávetni.

Amint azt már fentebb említettem, Péter ispánnak a százdi monostort 1067-ben alapító oklevelét 1267-ben Püed ispán kérésére IV. Béla király az apátság jogait és kiváltságait megerősítve íratta át (vö. PRT. 12: 364–5, BOROVSKY É. N. 405, CSORBA 1986: 10, DHA. 1: 182, PITI 2006: 35). A latin nyelvű megerősítő oklevél bevezetője maga tesz említést az átírás szükségességéről, mivel „az adománylevelet a túlságosan régi volta és a hosszú idő csaknem teljesen tönkretette” (TÓTH P. 1986: 5). Emellett persze az alapítólevél pecsételetlen volta is indokoltá tette az átírást és a megerősítést, így a királyi kettős pecséttel ellátott oklevél már vitathatatlan hitelűnek számított (vö. KUMOROVITZ 1963: 4–5, CSORBA 1986: 10). Több kutató is felhívta a figyelmet arra, hogy az 1067. évi oklevél nem királyi oklevél, hanem magánoklevélnek tekinthető, hiszen Péter ispánnak a százdi monostor alapításakor a monostort meglehetősen gazdagon javadalmazó okleveléről van szó (vö. KOLLÁNYI 1906: 42–43, SZENTPÉTERY 1923: 8, SZILÁGYI 1940–1941: 166, LEDERER 1959: 38, CSORBA 1986: 10–11).

A Százdi alapítólevél hitelességének megítélése a szakirodalomban a részleteket illetően nem volt teljesen egyöntetű, noha az erre vonatkozó vélekedések jórészt hasonlóak. Elsőként SÖRÖS PONGRÁC fejezte ki aggályát az oklevél tartalmát és datálását illetően a határleírások részletezése miatt (PRT. 12: 364). SZENTPÉTERY IMRE „kevésbé megbízható” oklevélnek tekintette, ezért felhasználását mellőzte is a munkájában (1930: 44). SZILÁGYI LORÁND szintén az igen megbízhatatlan oklevelek közé sorolta (1940–1941: 166). VÁCZY PÉTER „vitatott hitelű, de zömében valódinak” mondható forrásnak tartotta (1958: 315). LEDERER ÉMMA véleménye szerint ez a részben interpolált oklevél „rendelkező részében feltétlenül hitelesnek mondható” (1959: 39, vö. KMTLex. 620). KUMOROVITZ L. BERNÁT sem kételkedett az oklevél valódiságában, csupán azt jegyezte meg, hogy „arengája (mutatis mutandis) csaknem szóról szóra követi a hradišței monostor 1078-i alapítólevelének az arengáját” (1963: 4, vö. még DHA. 1: 182). A két oklevél közti efféle egyezést egy közös forrásban látta, amely szerinte valamelyik cseh, morva vagy más nyugati apátság oklevele lehetett (KUMOROVITZ 1963: 4). Az egyező részekben szereplő határkitűzés és határbejárás ugyanis az adott kor gyakorlatát követi, valamint a méltóságsorban feltűnő személyek nagy része is megtalálható a korabeli forrásokban (vö. DHA. 1: 182). GYÖRFFY GYÖRGY véleménye szerint a külső jegyek és az érvelés miatt az oklevél nagy része hitelesnek tekinthető, a második része pedig részben interpolált (DHA. 1: 182–183). Utólag betoldott résznek tartotta *Wense* birtok leírását, mivel úgy vélte, hogy a *vadit superius, cadit, procedit, meta terrea* kifejezések nem felelnek meg a 11. század diktálási szokásának, illetve ellentétesek négy másik határjárásban használt igék olyan passzív formáival, mint például *venitur, ultratur* (vö. DHA. 1: 183). A határleírás meghamisításának okát a tiszai halászati jog megerősítésében látta, mivel az oklevél átírását elrendelő Püed ispán a Bodrog melletti Keresztúr faluból származott, az említett *Wense*

föld pedig éppen a Tisza mellett, Bodrogkeresztúr határán belül feküdt (vö. DHA. 1: 183). *Wensellew* és *Wense* falvak leírásában tehát GYÖRFFY megítélése szerint a gyanús latin kifejezések (mint például *mansiones libertinorum*, *castrum*, *aratrum* stb.) miatt interpolált részeket találunk (vö. DHA. 1: 183). *Dusnuky* falu említését GYÖRFFY szintén késői interpolációnak tekinti, mivel a „falv nyilván nem nagymorva dusnokokról nyerte nevét, hanem azokról, akiket a birtokosnő [ti. az alapító *Magna* nevű leánya, K. É.] az oklevél szerint is torlóként adományozott” (GYÖRFFY 1972: 310, vö. DHA. 1: 183). *Chabarakusa* birtok első névrészeének *Chaba* írásmódja a korábbi *Soba* névalakkal szemben szintén az utólagos betoldás gyanújára adhat okot (vö. DHA. 1: 183). GYÖRFFY elgondolása szerint olyan birtokokkal is interpolálhatták az alapítólevelet, amelyek később kerültek a monostor tulajdonába, s adományként később az oklevél függelékeként szerepeltek (vö. DHA. 1: 183).

Amint az a leírtakból világosan látszik, a kutatók többsége a Százdi alapítólevél nagy részét hitelesnek tekinti, s utólagos betoldásokat csupán az oklevél második részében fedeznek fel. A helynévi szórványok elemzése során ezeket a kérdéseket – a SZŐKE MELINDA által kialakított módszertani eljárást követve (2015) – tüzetesen és egyedileg meg kell vizsgálni.

4. A továbbiakban a monostornak nevet adó *Szá(s)z(d)* településnév nyelvi elemzését végzem el, mintegy mintát is nyújtva arról, miképpen képzelem el az oklevél szórványainak bemutatását. A *Szá(s)z(d)* elnevezés többféleképpen is magyarázható, azzal összefüggésben, hogy a név lexikális azonosítása bizonytalan. E Borsod megyei település nevének első okleveles említése az interpolált Százdi alapítólevélből való: 1067/1267: monasterium Sancte Marie ... quod dicitur *Zazty*; ad supradictum *Zazty* (DHA. 1: 183), későbbi adatai pedig a 13. század második felétől kezdődően jelentkeznek, de nem túl nagy számban: 1261: mon. de *Zasty* (BOROVSKY 1909: 17, 21); 1267: mon. de *Zazty* (DHA. 1: 182); 1323: comite Petro castellano de *Zaard* (BLAZOVICH–GÉCZI 1987: 31); 1368, 1400: *Zazdmonostora*, 1404: *Zaz Monostora* (Cs. 1: 179); 1570: *Százd* (ENGEL). A 18–19. századi térképeken – ahogyan arról fentebb már részletesebben szoltam – szintén feltűnik: 1782–1785: *Pusztá Szaszt*, *Pusztá Szászt*, *Szasd* (EKFT.); 1806: *Százd* (LIPSZKY); 1819–1869: *Szászd halom* (MKFT.); 1869–1887: *Szárdi [z: Százdi]-sziget* (HKFT.). Az ómagyar kori alakok olvasata nem egyértelmű, hiszen míg a *Zazty* forma [szászt]-ként olvasható, a *Zazd* kiejtése csakis [százd] lehet (akkor is, ha a *szász* lexémát tartalmazza), a *Zaz* alak azonban kaphat [szász], illetőleg [száz] olvasatot egyaránt. Mindez pedig azt jelenti, hogy pusztán az adatok alapján nem állapítható meg a tölexéma utolsó, a képző előtt álló hangja, ez ugyanis – a korabeli helyesírás z betűjelének z és sz hangértékéből adódóan – sz vagy z is lehetett, ily módon a helynév a *szász* vagy a *száz* lexémát egyaránt tartalmazhatta. A kérdés eldöntését a későbbi adatok sem segítik. A 18–19. századi térképeken ugyanis éppúgy feltűnik a *Szaszt* forma, mint a *Százd* és a *Szászd* – ami talán a lejegyzőnek a nyelvi azonosító (etimologizáló) készségét is mutatja –, sőt az a körülmény is nehezíti az alapszó megállapítását, hogy a képzős alakok ejtése (a zön-gességi hasonulásnak megfelelően) eleve egyféle, azaz [százd] lehetett. Közvetlen módon, pusztán a forrásadatokra támaszkodva tehát nem lehet megállapítani, hogy a vizsgált helynévben a *szász* vagy *száz* alapszót láthatjuk-e.

Annak érdekében, hogy közelebb kerüljünk az alapszóhoz, további támpontokat célszerű keresnünk. Mindenekelőtt érdemesnek látszik az *-(s)t(i) ~ -(s)d(i)* képző viszonyát

megvizsgálni. A *-d* képző morfológiai jellegzetességeit vizsgálva TÓTH VALÉRIA rámutatott arra, hogy a névváltozási folyamatokban e képzőt „legtípusabban *s*-re, magánhangzóra, valamint *n* ~ *ny*-re végződő elsődleges településnevekhez kapcsolódva találjuk meg”, mint például a *Köves* > *Kövesd*, a *Somos* > *Somosd*, a *Kerecseny* > *Kerecsend*, a *Csikván* > *Csikvánd*, az *Endre* > *Endréd* stb. nevekben (TÓTH V. 2008: 123). A *-d* képzővel történő másodlagos bővülést és annak kiemelkedő gyakoriságát az *-s* és az *-n* ~ *-ny* végű nevekben TÓTH VALÉRIA az *-sd*,² illetve az *-nd* végű, elsődlegesen létrejött településnevek hangszerkezeti mintájának hatásával magyarázza (vö. TÓTH V. 2008: 123). A *-st(i)* kialakulásával kapcsolatban kutatóink úgy tartják, hogy a *-sdi* hangalakja a zöngétlen *s* hatására akkor alakult *-sti*-vé, amikor a magyarban még nem létezett *zs* fonéma (vö. PAIS 1916, KNEZSA 1933). Ha tehát – elfogadva ezt a megközelítést – számolhatunk a zöngesség szerinti részleges hasonulással, akkor a vizsgált Borsod megyei településnév legkorábbi *Zazty* alakja alapján azt mondhatjuk, hogy a helynév alapjául szolgáló lexéma a *szász* lehetett, mivel e korai adatban a *-d(i)* képző *-t(i)* zöngétlen párját láthatjuk, ami a szóvégi zöngétlen *sz* hatására jöhetett létre.

TÓTH VALÉRIA az ómagyar kor képzett helyneveinek tanulmányozása során mutatott rá arra, hogy a *-st(i)*, *-sd(i)* igen gyakran szerepel egymással, illetve más képzőkkel (valamint a képző nélküli alakokkal) váltakozva, mint például a Baranya megyei *Füzes* ~ *Füzet* ~ *Füzes* település nevében vagy a Fejér megyei település (és halastó) *Seges* ~ *Segisti* ~ *Segesd* névhármasában (1997: 165). Ez utóbbi kapcsán azt is megjegyezte, hogy a *-sti* képzős alak tűnik az adatok alapján a legrégebbi variánsnak (1055: *Segisti*), amit néhány évtized múltán felvált az *-sd* képző (+1092[1325 k.]/+1272/1365/1399: *Segusd*), általában pedig a *-ti* képző helyét idővel átveszi a *-di* képzőelem (vö. TÓTH V. 1997: 165). Ezek a megfelelések, egymást váltó alakok pedig a képzők azonos szerepkörére (általános helynévképzői funkciójára) utalnak (vö. HOFFMANN 2010: 197). Hasonló kronológiai változási folyamatot gyaníthatunk a Baranya megyei *Füzesd* víznév alakváltozatait szemlélve is: 1329: *Fyzesth*, 1334: *Fyzesd* (KMHSz. 1. *Füzesd*), bár e két helynévi forma időben igen közel áll egymáshoz. Egyidejűleg is jelentkezhettek az *-st*, *-sd* képzős helynévi alakok, amint azt például a Baranya megyei *Berkesd* település nevében láthatjuk: +1015/+1158//1403/PR.: *Berkust*, +1015/+1158/XV.: *Bekesd* (KMHSz. 1. *Berkesd*), de ugyanezt figyelhetjük meg a szintén Baranya megyei *Geresd* település esetében is: 1295: *Gueresd* ~ *Guerest* (KMHSz. 1. *Geresd*).

Az *-st* képző elsődlegességét ugyanakkor közel sem tekinthetjük kizárólagosnak: az Abaúj vármegyei *Nádasd* település nevében éppen a korábbi alak tartalmazza az *-sd* képzőt, s az *-st-s* variáns későbbből adatható (igaz, a pápai tizedjegyzékben, amely hibás alakokat igen nagy számban tartalmaz, így az *-st* végű változat tényleges létében nem lehetünk biztosak): 1270/1369: *Nadasd*, 1332–1335/PR.: *Nadest*, 1348: *Nadastd* (KMHSz. 1. *Nádasd*). A vizsgált Borsod megyei *Szá(s)z(d)* település esetében – az ómagyar kori és újabb kori helynévi adatokat látva – is azt találjuk, hogy a *-t* képzős formát nem szorítja ki hosszú időn át a *-d-s* változat, hiszen még a 18. században is rábukkanunk a térképeken a *Szaszt*, *Szászt* formákra.

A képző tárgyalása után a helynév alapszavát (*szász* vagy *száz*) kell elemeznünk. A *szász* népnévből alapalakban (pl. *Szász*, *Nagyszász*, *Újszász*), képzővel (pl. *Szászd*, *Szászi*),

² A szakirodalomban az *-sd* képző szerkezetét, funkcióját illetően korántsem alakult ki egységes álláspont (a vélekedéseket l. HOFFMANN 2010: 196–197, vö. még BÉNYEI 2012: 101–103).

illetve földrajzi köznévi utótaggal (pl. *Szászfa, Szászfalu, Szászháza*) alakult helynevek igen gyakoriak a Kárpát-medencében. E nevek elsősorban – a német népcsoport letelepedésével összefüggésben – Erdély déli és északi részén (pl. Belső-Szolnok, Doboka, Küküllő és Torda megyékben), valamint a felvidéki területeken (pl. Abaúj, Gömör, Pozsony, Ugocsa megyében) tűnnek fel, jórészt a 13. század közepétől (vö. RÁCZ A. 2011: 148–160). RÁCZ ANITA népnévvel alakult régi településneveket tartalmazó névtárban azonban csupán két, *-d* helynévképzővel alakult *Szászd* nevet találunk: egy Zagyva melletti, Heves, Nógrád vagy Pest vármegyei település, illetve egy Hont vármegyei település nevét (2011: 153). Az előbbi egyetlen adata 1256-ból való *Zazth* alakban (RÁCZ A. 2011: 153). Az utóbbi, a Hont vármegyei település neve viszont igen gyakran szerepel a forrásokban, a *-d* képző előtt *z-s* lejegyzéssel állva, s egyértelműen [százd] olvasatot jelezve: 1261, 1388, 1389, 1408, 1417, 1421, 1424: *Zazd*, t.; 1291: *Zadz*, p.; 1298/1350, 1299, 1413, 1414, 1417, 1419, 1420, 1422, 1423, 1483: *Zaazd*, p.; 1413: *Zaad*, 1414: *Sazd* (RÁCZ A. 2011: 153). RÁCZ ANITA az itt vizsgálta, a Százdi alapítólevélből való Borsod megyei helynevet felveszi ugyan a szótárába a *-di* képzős nevek közé, de népnévi eredetét igen bizonytalanul tartja (vö. 2011: 154). Ezt a vélekedést arra alapozza, hogy KRISTÓ GYULA a középkori Magyarország népességével foglalkozó munkájában (2003: 122) – bár a német lakosság betelepülését a 11. századtól adatolhatónak mondja, de – jelentősebb német bevándorlással a 12. század elejét megelőzően nem számol.³ A *Szá(s)d* helynév igen korai adatolása (1067/1267: *Zazty*, DHA. 1: 183) miatt PÓCZOS RITA (2001: 68) és RÁCZ ANITA (2011: 154) a helynévnek a *száz* számnévből való származtatását tartja valószínűbbnek. Ezt az elképzelést támogatja az a körülmény is, hogy a vidéken korai szász betelepítésről egyáltalán nincs tudomásunk (vö. KRISTÓ 2003: 125–153).

A *száz* számnév talán száz háznépre utal: az Árpád-korban ugyanis a királyi udvar és a vár alá tartozó népeket századokba sorolták (vö. FNESz. *Szászd*). Hasonló lexikálmorfológiai szerkezetet, azaz számnévből helynévvé válást figyelhetünk meg esetleg a *Hatvan* és a *Negyven* helynevekben (FNESz. *Hatvan*, *Negyvenszállás*). E névalakok kapcsán számolnunk kell ugyanakkor a személynévi származtatás (tehát pl. a *Negyven* szn. > *Negyven* hn. metonímia) lehetőségével is (vö. FNESz. *Hatvan*, *Negyvenszállás*). Ez utóbbi lehetőséget az is erősítheti, hogy a 12–13. századból *Szász*, *Száz* személynévek, valamint *-t* képzős származékaik egyaránt adatolhatók: 1266/1274: *Saas*, 1291: *Sas*, 1287: *Zaz* (ÁSznt. 693, 840), 1156 k./1412: *Zasct*, 1256: *Zazth* (ÁSznt. 839, 840). Csupán az olyan helynévstruktúrák esetében állíthatjuk nagyobb bizonyossággal az első lexéma számnévi eredetét, mint amilyenek például a *Háromház*, *Hathalom*, *Hétbükk*, *Negyvenszállás*, *Tizenháromváros* stb. településnevek (FNESz.). Ezekben az elnevezésekben ugyanis a névadási indíték egyértelműnek tűnik: a *Hétbükk* település azért kapta ezt a nevet, mert a falu hét bükkfánál épült; *Tizenháromváros* pedig azért, mert a város tizenhárom házból állt. Az egyrészes, talán számnévből alakult helyneveknek viszont igen

³ Német népcsoport Dél-, majd Észak-Erdély területén telepedett le, kezdetben nem összefüggő területen, később, a 13. század második felében azonban – a folyamatos betelepüléseknek köszönhetően – a két területen egy-egy összefüggő szász tömb jött létre. A Kárpát-medence északi területén a 13. század első harmadától számolhatunk hasonló jelentős betelepüléssel, a szepességi területen nagyobb mértékű bevándorlás pedig a tatárjárás után figyelhető meg (vö. KRISTÓ 2003: 125–153, l. ehhez még RÁCZ A. 2016: 85–87).

ritkán akad *-d* (és *-s*) képzős származéka; ide sorolhatjuk a Bodrog vármegyei *Negyven* településnek a változatként feltűnő *Negyvend* alakját (1433, 1487: *Neghwen, Negwend*; Cs. 2: 205). KISS LAJOS véleménye szerint a *Hetés* tájnév is talán a *hét* számnév származéka lehet (FNESz.).

Abban a kérdésben tehát, hogy az 1067-ből származó *Zazty* helynév alapjául a *szász* népnév vagy a *száz* számnév szolgál-e, igen nehéz állást foglalnunk, főként azért is, mert ebben a helynév további ómagyar kori adatai, valamint az újabb kori alakok sem igen lehetnek a segítségünkre. Bár a 18–19. századi térképeken feltűnő *Szászt, Szászd* névformák gyanúra adhatnak okot, ez a lejegyzési mód a térkép készítőjének nyelvi azonosító (másként fogalmazva: etimologizáló) készségét is mutathatja. Ezzel a lehetőséggel már pusztán azért is célszerű számolnunk, mert például az oklevelekben is nemegyszer tetten érhetjük az oklevélíróknak a névalakok lejegyzésében megmutatkozó tudatos nyelvi törekvéseit (vö. HOFFMANN 2004, KOVÁCS É. 2015: 54–63).

A legfontosabbnak mutatózó – fent részletesen is elemzett – bizonyító, illetve elbizonytalanító körülményeket az alábbiakban összegezhetjük: a *-t(i) ~ -d(i)* képző vizsgálata azt mutatja, hogy a helynév e korai adatában (*Zazty*) jelentkező *-t(i)* képző a zöngéségi hasonulásnak köszönhetően talán a szóvégi zöngétlen *sz* hatásával magyarázható, ez esetben a helynévben a *szász* alapszót tehetjük fel. Ezzel szemben azonban igen komoly ellenérvként hozható fel, hogy a borsodi területeken korai szász betelepítésről nincs tudomásunk. Névtörténeti és szóföldrajzi szempontok alapján sem jutottunk közelebb az alapszóhoz: a *szász* népnévből alakult helynevek gyakoriak ugyan a Kárpát-medencében, de *-d* képzős *Szászd* települést RÁCZ ANITA népnévvel alakult régi településneveket tartalmazó névtárából csupán kettőt idézhetünk. A másik lehetséges lexikális elem, a számnévi alapszó ügyében pedig arra mutattunk rá, hogy ilyen struktúrájú helyneveket (akár *-d* képzővel állókat is: *Negyvend*) szintén találunk a középkori Magyarországon, még ha nem is nagy számban. Ennek alapján vélte úgy KISS LAJOS (vö. FNESz. *Szászd*), PÓCZOS RITA (2001: 68) és RÁCZ ANITA (2011: 154), hogy a *Szászd* helynév alapjául a *száz* számnév szolgálhatott. Analógiákat tehát mindkét lehetséges helynévstruktúrára tudunk idézni: ez utóbbi lehetőség mellett talán az szól, hogy ellene (szemben az előző felvetéssel) nem hozott felszínre komolyabb érveket a kutatás.

5. Már pusztán ez a rövid etimológiai fejtegetés is megmutatta talán azt, hogy a 11. század e kevésbé kutatott nyelvemlékének szórványanyagával feltétlenül érdemes foglalkoznunk. Bár az oklevél az interpoláltak közé tartozik, a korábban említett új módszerek figyelembevételével – a kronológiai rétegek elkülönítésével – a nyelvtörténeti kutatások számára is fontos és „hiteles” forrásként vehető figyelembe. A szakirodalom a Százdi alapítólevél nagy részét eleve hitelesnek tekintette, s utólagos betoldásokat csupán az oklevél második részében talált. Az 1067. évi oklevél alaposabb vizsgálata, illetve általában a 11. századi források szisztematikus feltárása által képet kaphatunk az alapítólevél keletkezési idejének, a 11. század második felének nyelvállapotáról, s ennek köszönhetően aztán az oklevél utólagos kiegészítései is megnyugtatóan elkülöníthetővé válhatnak. E kutatás interdiszciplináris természetéből adódóan az eredmények a magyarság történetével foglalkozó más tudományok (pl. történettudomány, őstörténet, történeti földrajz) számára is újabb ismeretanyagot biztosíthatnak.

Hivatkozott irodalom

- ÁSzt. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár* 1–12. Közzéteszi WENZEL GUSZTÁV. Pest/Budapest, 1860–1874.
- BÉNYEI ÁGNES 2012. *Helynévképzés a magyarban*. A Magyar Névtörténeti Kiadványok 26. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- BLAZOVICH LÁSZLÓ – GÉCZI LAJOS 1987. Kiadatlan oklevelek az egri egyházak levéltáraiból. *Levéltári Közlemények* 58: 27–37.
- BOROVSZKY SAMU 1909. *Borsod vármegye története a legrégebb időktől a jelenkorig* 1. MTA, Budapest.
- BOROVSZKY SAMU é. n. *Szabolcs vármegye*. MTA, Budapest.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ / FEKETE NAGY ANTAL, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–5. MTA, Budapest, 1890–1941.
- CSORBA CSABA 1986. A százdi alapítólevél története. In: CSORBA CSABA – TÓTH PÉTER kiad., *A százdi alapítólevél (1067)*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc. 10–12.
- DHA. = *Diplomata Hungariae antiquissima. Accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia 1. Ab anno 1000 usque ad annum 1196*. Edendo operi praefuit GEORGIUS GYÖRFFY. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785*. DVD, Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2004.
- ENGEL = ENGEL PÁL, *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. CD-ROM, MTA Történettudományi Intézet, Budapest, 2001.
- FNESZ. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- FOLTIN JÁNOS 1883. *A zátyi apátság XI. századi alapító oklevelének taglalata s ismeretlen helyének meghatározása. Kútfő-tanulmány az Egri főegyházmegye történelméből, vonatkozással Anonymusra*. Egri-érsek Lyceumi Könyvnyomda, Eger.
- FUXHOFFER, DAMIANI 1858. *Monasteriologia regni Hungariae* 1. Recognovit MAURUS CZINÁR. Pestini.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1958. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig 1. *Századok* 92: 12–87.
- GYÖRFFY GYÖRGY 1972. Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 15: 261–320.
- HKFT. = *A harmadik katonai felmérés. 1869–1887. A Magyar Szent Korona Országai. 1 : 25.000*. DVD, Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN 2007a. A Tihanyi alapítólevél nyelvészeti jelentősége. In: ÉRSZEGI GÉZA szerk., *Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére*. Tihanyi Bencés Apátság, Tihany. 61–66.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani tanulságai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 3: 9–27.

- HOFFMANN ISTVÁN 2010. *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN 2014. A helynevek mint az őstörténet forrásai. In: SUDÁR BALÁZS – SZENTPÉTERI JÓZSEF – PETKES ZSOLT – LEZSÁK GABRIELLA – ZSIDAI ZSUZSANNA szerk., *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest. 211–218.
- JERNEY JÁNOS 1854. *Magyar nyelvinkcsek Árpádék korszakából* 1. Bucsánszky Alajos Könyvnyomdája, Pest.
- KATONA ISTVÁN 1779. *Historia critica regvm Hvngariae Stirpisarpadianae, ex fide domesticorvm et exterorvm scriptorvm* 2. Pestini.
- KEMENCZEI TIBOR – K. VÉGH KATALIN 1966. A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai az 1965. évben. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 6: 403–407.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350* [1–]. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. A Magyar Névarchívum Kiadványai. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen, 2005.
- KMTLex. = *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. Főszerk. KRISTÓ GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN 1933. A magyar zs hang eredete. *Magyar Nyelv* 29: 142–157.
- KOLLÁNYI FERENCZ 1906. *A magán kegyúri jog hazánkban a középkorban*. MTA, Budapest.
- KOSZTA LÁSZLÓ 2000. Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: KOLLÁR TIBOR szerk., *A középkori Dél-Alföld és Szer*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged. 41–80.
- KOVÁCS ÉVA 2015. *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 34. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Lucidus Kiadó, Budapest.
- KUMOROVITZ L. BERNÁT 1963. A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség. *Századok* 97: 1–27.
- LEDERER EMMA 1959. *A feudalizmus kialakulása Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LIPSKY = LIPSKY, JOANNES, *Mappa generalis regni Hungariae*. Pesthini, 1806.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánóság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–69*. DVD, Arcanum Adatbázis Kft., Budapest, 2005.
- PAIS DEZSŐ 1916. A Sixtus keresztnév magyarosításai. *Magyar Nyelv* 12: 365–370.
- PAULER GYULA 1893. *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt* 2. MTA, Budapest.
- PELCZÉDER KATALIN 2015. A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 55–68.
- PESTY FRIGYES 1988. *Borsod vármegye leírása 1864-ban*. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta TÓTH PÉTER. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc.
- PETROVAY GYÖRGY 1881. Történeti irodalom. *Századok* 15: 692–706.
- PITI FERENC 2006. A százdi monostor alapítólevele (1067 körül). In: MAKK FERENC – THOROCZKAY GÁBOR szerk., *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 35–41.
- PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 5. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- PÓCZOS RITA 2015. A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Lupa, Kapos*. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11: 69–83.
- PODHRADCZKY, IOSEPHUS 1838. *Chronicon Budense*. Budaec.
- PRAY, GEORGII 1777. *Diatribae in dissertationem historico-criticam de S. Ladislao Hvngariae rege, fyndatore episcopatus Varadiensis, ab Antonio Ganoczy*. Posonii et Cassoviaec, Svmptibus Joannis Michaelis Landerer.

- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története* 1–12/B. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ – SÖRÖS PONGRÁC. Szent-István-Társulat, Budapest, 1902–1916.
- RÁCZ ANITA 2008. Helynévképzők az ómagyar kori népnévi eredetű helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 46: 103–124.
- RÁCZ ANITA 2011. *Adatok a népnévvél alakult régi településnevek történetéhez*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 19. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RÁCZ ANITA 2016. *Etonimák a régi magyar településnevekben*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 37. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- RÁCZ KÁROLY 1883. A zástyi apátság. *Történelmi és Régészeti Értesítő* 9: 97–111.
- F. ROMHÁNYI BEATRIX 2000. *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon*. Katalógus. Pytheas, Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010a. *A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása*. PhD-értekezés. Kézirat. Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2010b. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 31–44.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2011. Egy ómagyar magánhangzó-változásról. *Magyar Nyelv* 107: 193–198.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2012. A Tihanyi alapítólevél lupa szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8: 7–36.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- SZENTPÉTERY IMRE 1923. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* 1. MTA, Budapest.
- SZILÁGYI LORÁND 1940–1941. A magyar királyi tanács első százada. *Levéltári Közlemények* 18–19: 157–169.
- SZÓKE MELINDA 2015. *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 33. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- TÓTH PÉTER 1986. A százdi alapítólevél magyar fordítása. In: CSORBA CSABA – TÓTH PÉTER kiad., *A százdi alapítólevél (1067)*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc. 5–9.
- TÓTH VALÉRIA 1997. Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett neveinek körében. *Magyar Nyelvjárások* 34: 147–170.
- TÓTH VALÉRIA 2001. *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA 2008. *Településnevek változástudományja*. A Magyar Névarchívum Kiadványai 14. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- VÁCZY PÉTER 1958. A korai magyar történet néhány kérdéséről. *Századok* 92: 265–345.
- VÉGH KÁLMÁN MÁTYÁS 1903. *Hortobágyi apátságaink. Egyháztörténeti tanulmány*. Érseky Lyceum Nyomda, Eger.

KOVÁCS ÉVA
Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

ÉVA KOVÁCS, The Foundation Deed of Százdi Abbey as a source for historical linguistics and onomastics

The paper examines the Foundation Deed of Százdi Abbey, an important, albeit until recently neglected, 11th-century linguistic record as a source for historical linguistics. Following an overview

of the relevant literature, the paper studies the foundation and the estates of the Százd monastery, and also reports on the authenticity and the circumstances of the compilation of the charter. The author attempts to localize the building of the abbey and explains the etymology of the toponym *Száz(s)z(d)*. Despite the 1067/1267 Foundation Deed of Százd Abbey being an interpolated charter (i.e. a charter including later insertions), through a recently coined new methodological approach (i.e. separating the chronological layers), the charter may be accepted as an important and authentic source in historical linguistics. The majority of the deed has been found genuine in the literature; later insertions have only been identified in the second part of the charter. A thorough examination of the 1067 charter and a systematic comparison with other 11th-century sources provides researches a picture of the language used in the second half of 11th century, the period in which the charter was compiled. As a result of the interdisciplinary nature of such research, the results of the survey may also be utilized in other disciplines focusing on the history of the Hungarian people.